

този урок проф. Михайлов никога не се притегнява да отдаде дължимото на някогашния партиен и държавен функционер за приноса му в обновяването на музейната експозиция в гр. Бяла.

Научните интереси на проф. Е. Михайлов са свързани преди всичко с разкриването на ранните етапи от развитието на славянството, обособяването на южните и източните славяни и разселването им, основаването и утвърждаването на Киевска Рус и руско-българските връзки през ранното средновековие. Подобно на проф. В. Ключевски проф. Е. Михайлов приема николовковската колонизация на северозизок (мак до Северния ледовит океан) за исторически подвиг на източните славяни, износващ огромна енергия и жизненост. Проф. Е. Михайлов приемаше за достоверни сведенията в един от най-старите паменици на древна Русия – Повесть временных лет, и намираше антинорманизма, т.е. омаловажаването на историческата роля на варягите, за псевдонаучно течение в историографията. Според него върхният фактор, т.е. варягите, са решаваща сила за създаването на Киевска Рус. В докторската си дисертация „Формирането на Киевска Рус в историческата литература“ проф. Е. Михайлов проследява детайлно развитието на историческата мисъл по един от най-дискутираните въпроси на ранната руска история. Той привежда становищата на акад. М. Сперански (1863–1938), според когото домодмировото християнство е българско влияние и то западнобългарско. Акад. Шахматов (1864–1920) потвърждава това заключение, а проф. А. Орлов намира, че руската ранна литература се оформя по образеца на българската. В заключение проф. Е. Михайлов обобщава: пренасянето на българската книжовна култура в древна Русия е едно от най-важните събития в руската история.

Най-важното място в своите изследвания проф. Е. Михайлов отдава на българо-руските връзки в средните векове. Те следва да бъдат търсени по негово мнение още преди християнизацията на Киевска Рус. Това са преди всичко културни контакти, които в началата си фазата са етнополитични – от България към Киевска Рус. Акценти на проф. Е. Михайлов се фокусира върху изреченото от Ю. Венемия, според когото русите са получили от българите крашението и писмото (те ни научиха да пишем). Така отстояването на обективната историческа истина бе негово неизменно професионално верую.

доц. д-р Димитър Вечеб

Васил Гюзелев

BOLGARA BRENNIR: NORVEJKIYT KONUNG HARALD HARARADI (1016–1066)

Известно е, че Харалд Хараради като предводител на вирайка дружина пребивавал на служба във Византийската империя от 1034 до 1042 г. [1] Впечатането му в българската история е във връзка с потушаването на въстанието на българите срещу византийското владичество през 1040–1041 г. [2]

Това въстание под водителството на Петър Делян е широко описано от съвременните му византийски автори (Йоан Скилица, Михаил Псел и Кекавмен) [3]. То избухнало през пролета на 1040 г. От първоначалния си център, където предводителът му бил провъзгласен за цар, то широко се разпространило на юг и изток. Въстаническата войска през Ниш и Скопие (тогава главен град на тема България) се насочила към Солун срещу намиращата се там византийски император Михаил IV Пафлагон (1034–1041), който, изплашен, изоставил „цели си обои, шатрата си и колкото има злато, сребро и пшеници“ и се отправил към Цариград. Станал господар на положението, цар Петър Делян (1040–1041) разширил обсега на своите действия в различни посоки: една войска под предводителството на кавкана на временно възобновеното българско царство се ухвърлила на запад и превзела Драч; друга, начело с пълководеца Антим, била изпратена към Елада и при Тива разгромила противопоставилата ѝ се византийска армия; трета войска навредила в Тесалия и овладяла Димитрида. Към въстанието се присъединила и Никополската тема, която обхващала Епир, но без Новацик. Българското население от югозападните краища на Балканския полуостров „отбързащо ромейското владичество и се върнало към стария си начин на управление“ [4]. С други думи, българите се опитали да възстановят своята предишна държавност, макар и в една определена област (дн. Македония).

Цар Петър Делян с основната част от войската си се установил на стан край крепостта Острово (близо до дн. гр. Флорина – Гърция) край Островското езеро, откъдето пълководел военните действия. Император Михаил IV Пафлагон през пролета на 1041 г. се установил със събраната от него войска в Месиниол (сега развалини в близост до гр. Комотини – Гърция). Византийските автори изцяло приписват заслугите за успешните действия срещу българските въстаници нему като блестящ пълководец. Пренебрегват се два важни факта: императорът тогава бил толкова тежко болен (от емеленсия или воднянка), че и най-малкото движение му причинявало страдание и трудно почнал дори дрезите на гръба си [5].

Измъчан от божеста, той всецяло се доверявал на „монаха Козма Цинцубук, който постоянно бил с него и му давал необходимите съвети“^[6]. Тежкоболният император възност бил пълен фигурант, неспособен на какво и да е действие.

Обратът в хода на военните действия срещу въстаниците в твърде голяма степен се дължал на предателството на сина на някогашния български цар Иван Владислав (1015–1018) – Алусян. Той бил на византийска служба и първоначално се присъединил към въстаниците негови съотечественици. Когато дадената му от Петър Делян 40-хилядна войска преприняла поражение пред стените на Солун, подир това, по време на един пир в Острово, той осемил царя и после „убял при императора в Мосинопол“, където заради извършеното от него предателско покушение получил титлата „магистър“^[7].

Другата личност, която в още по-голяма степен помагала за успехите на боманвия василевс срещу българите, бил варяжкият вожд Харалд Хардради. Единственият византийски автор, който е разкрил неговите заслуги, е участникът в същите събития – византийският пълководец Кекавмен: „След това избухна бунтът на Делян в България. Харалд (Арлунд) участва в поход заедно с василевса със своята войска и в борбата срещу враговете убяри деца, достойни за неговата българоство и храброст. След като похори българя, василевсът се върна. Впрочем и аз тогава се сракавах за василевса според силите си. Когато дойдохме в Мосинопол, василевсът награди Харалд за това, че той участваше във войната, като го почето с титлата статрокампидант“^[8].

Вонки досегашни изследвания смятат, че награждаването на Харалд Хардради от императора е станало подир успешното потушаване на българското въстание. Според мен това е станало преди императорът да се отправи към Солун, омадето започнал походът за смятането на българското въстание, по време на който решавашо е било участието на Харалд Хардради и неговата дружина. Дотогава варягите и техният предводител извършили редни подвизи, които предопределили императорската награда.

На първо място Харалдовата дружина успяла през пролета на 1041 г. да удържи редица победи над българските отряди, действалии откъм Атина, като възвърнала във византийски ръце окупираните от българите градове и крепости в Елада, Тесалия и Епир. Руминеският надлис върху Пирейския лъв (сега той се намира във Венеция, а преди е бил в атинското пристанище Пирей), съставен от варг от Умланд (Швейция), известна за първоначалните Харалдови успехи срещу българските въстаници: „Ако заедно с Уф, Асунд и Йорн забобоба тоба пристанище. Тъз лезде и Харалд Виски нахожила върху житиците на страната значителни данци заради бунта на гръцкия царю. Дам бе принуден да остане в отдалечени страни. Ели отведе на поход заедно с Разор в Римания и Армения по заповед на Харалд

Виски. Асунд начерта тоз руни заедно с Астейр, Торлейф, Торд и Ивар по заповед на Харалд Виски, без да мери на забиваната на дърците“^[9].

Решавашо се оказал успехът, който Харалдовата дружина удържала в битката под стените на Солун. Според Йован Скилица заедно със съмишчаните и намиращата се в града войска бил и „отрядът на телеохримителите“ на императора [10], в състава на който била Харалдовата дружина. Едва подир победата над българите в битката край Солун и след като узнал за осемляването на цар Петър Делян, император Михаил IV Пафлагон възнаградил и почел съответно с титлите „магистър“ и „статрокампидант“ Алусян и Харалд Хардради в Мосинопол. Именно оттук ведно с цялата си войска и варяжката дружина императорът първо „отпъли в Солун. Отпъли набъвил в България, забобил Делян и го изпратил в Солун, а сам отпъли във вътрешността на страната“^[11].

Систематизирането и подреждането на сведенията на византийските автори за действията при окончателното потушаване на българското въстание дават възможност да се отбележат основните сражения, в които взела участие Харалдовата дружина в състава на императорската армия. Това участие изрично не е отбелязано, защото заслугите за удържаните победи се приписват изцяло на крайно боманя и немоощен император, който според Михаил Псел успял да превъзмогне божеста, която носшем лекувал, а на сутринта ставал с възродени сили, качвал се на коня и после „сам командирал редиците за чредо на бълаци, които го гледали“^[12]. Истината била съвсем друга и тя се разкрива от норвежко-исландските саги и частично от старобългарските известия. Но нека най-напред проследим хода на водените битки, а подир това да видим какво е отразеното им в словенските извори.

Средоточената в Солун византийска армия, начело с императора и Харалд Хардради, първоначално насочила своя удар към българския стан край Острово, развила основното ядро на въстаниците и пълнола осемлял Петър Делян, който бил отведен в Солун. След това била сломена съпротивата на дружината на Мануил Ибаци край Примел, която възнамерявала да възпре византийското напредване във вътрешността на България: пленен бил и неиният предводител [13]. Оттук ударът бил насочен към Тринадина (дн. гр. София). Последното опише на съпротивата била „граббата българска крепост Бовна“, където се намирани „прочутите и войствените българя“, предвождани от бойко (Ботко). „Тюбобайко се на собата хрибостте излезе да се бият във от крепостта, омаки се срамъбили да стоат вътре. Кито се забръсно сраженето и започни ожесточена борба, омаки прочутите българя били разбити. А щон похисани да бият през портата на крепостта, с тех биели и ровелите, пребъли греди и избръшили голяма сен“^[14].

Не може да има какво и да е съмнение, че Харалд Хардради и неговата дружина са взели активно участие в посочените четири битки: Остро-

во – Прием – Тридница – Бона. А подизите както в тях, така и в предшестващите при потушаването на въстанието на Петър Делян, му донесим прозвището „опустошител на българите“. То се среща в едно осмисляне на исландския епос Хюдоф Арнорсон, съчинено през 1065 г.

Ах аз, че си знамте брже
 крам бръметте при Гус
 на опустошителя на българите (Vögrna Brötti)
 пономан на брат си мило.
 Камо онея от гайбата си знае,
 на ноктите дръжи от разкъсването си
 той се раздвиги
 с урвата Олаф [15].

В друго осмисляне същият поет енигматично намеква за осемнадесет свирепи битки, водени от Харалд Хардрани по време на службата във Византия, в една от които той обгарил ноктите на „кафрия орел“.

Народът знае, че Харалд
 се е бил в осемнадесет свирепи битки.
 Мария бил често мършубан.
 Защото българите, побегнали воню
 обгаря острите нокти
 на кафрия орел с крби.
 Преди да се върне тук,
 билият стеченя празник, на който о годре [16].

Ако е напълно ясно защо Харалд Хардрани е наречен „опустошител на българите“, то не е напълно ясно кои са тези осемнадесет битки. Вероятно сред тях се имат предвид и водените срещу българите. Ако в съчинението на Стюарт Стурлусон липсва сага, която може да бъде свързана с битка срещу българите, то в някои по-късни сборници като Morkinskinna (съставен между 1220–1240 г.), Flateyjarbok (около 1380 г.) [17], Fornfarna sögur (XIV–XV в.) [18] и др. се съдържа една сага, която с право редица изследвачи като П. А. Мунк, В. Г. Васильевски и др. [19] свързват със сражение, водено от Харалд Хардрани срещу осемлени български цар Петър Делян. От трите известни версии на тази сага най-подобна е тази във Fornfarna sögur и тя в превод гласи следното: „Седял най-първо да се разкаже как грькците конунг помучи вест, че твърде дълга елическа войска е мамуна в царството му и с олин и меч опустошава сенищи и крепости набоваде, кдето мие. Рече тогава Гьрлор [Георги Манвак] на конунга: „Добре ще е сега, българите, да шлоубием варягите и Нурдбринкт [Харалд Хардрани], тежкия вожд. Нека те се опитат сега, защото оми път, когато всички войске заедно потеглиш в поход, не пожелай да ни показват. А и много мара тук освен това подорват, че без да знаеш, ти си имал чобек от царски род, каквито е Нурдбринкт. Дръжи се тъй гордо, сиши стои над всички, но аз

зная, че нива не е било обичай да бъдат всички подобни люде“. Конунгът отвърна: „Гобори се мислина, но не е доказано тоя да е от царски род. Вестовесто е обаче, че по ум и смелост тоя мадамша всички останали, а такава хора са ни най-необходими при отбраната на страната“. След това конунгът свика военачалниците и заповяда варягите да тръгнат срещу елиниците: „Ваш дъг и дръмките е да бръмете страната ни“. Нурдбринкт обеща да се приговява заедно с хората си и потеглиха, след като съзряха елическата войска и варягите бяха сами срещу нея. Елиниците имаха обковани със злато кони, много на брой и на колежа; с тях те се хвърят срещу фалангите на враговете си, а също и други разни бойни машини, опасни за варягите. Нурдбринкт събра хората си на съвет и рече: „Сеза знае навде, че грьците ни изваждат – на нас, варягите. Те често са ни съзрявали пречки, за да ги хвърят в беда. Би било първо по-силно, които имаме, в няколко случая не можем да ги надвием. Ето защо предлагам първо да се обирнем към Бог и към светия конунг Олаф, моя брат и да обещаме, че ще изричем църква в Миклагард [Цариград], която ще осветим в негова чест ако тоя сега ни даде с победа над елиниците“. Всички на това се съгласиха и положиха с ръка клетва, след което събраха войската срещу елиниците. Елиниците имаха много конунги начело на войските си, но един от тези конунги стоеше над всички – беше най-мъдрият, ала сляп. Когато фалангите се приближиха една срещу друга, елиниците решава да пуснат колите си срещу варягите, но те всичките така се заковаха на местата си, че бе невъзможно да ги помръднат. Тогава сляпият конунг рече: „Луд е дломяо чудно, но ето, че сега стъби едно още по-силно, защото аз, сляпият бивран един мъж да ядри бив кон пред строем ми, тоя страшен на вид“. Всичко тоя скоро хвърли много от конунгите в ужас; само шестина от тях обаче останаха и претря сражението. Надясн варягите свободна победа и се забавиха в Миклагард с много пичка и слаба“. Когато обещащата църква била построена, Нурдбринкт реши да я освети и да даде голем пир, но грькците император му забрани и му каза, че нива по-силно трябва заради успеха и богатството си. Еуби подир миналата на Нурдбринкт императорът дошам на пир, устроен за построването на църквата, заедно с епископа. Подир тоя църквата била осветена и увенчана с кандила, рабна на която нямало в Миклагард [20]. С основание може да се предположи, че в тази сага всъщност се разказва за битката при Острово през лятото на 1041 г. [21], когато войската на сляпия български цар Петър Делян била разгромена, а самият той бил замочен в плен. В сагата неговата съдба обаче не е разкрита.

Разказът на очевидца на събитията Михаил Псел за победоносния гедис императорис на Михаил IV Пафлагон в Цариград разкрива не само византийския триумф над българите, но и съдбата на осемлени и пленен Петър Делян: „Тоя обирая в бестиво и побери (български) народ, който беше вече разкопан от различни сражения и беи вожд, направя го отомо подвис-

мен на същата империя, против която се беше разбунтувал и тържествено се върна в престолния град, като водеше много пленници и, разбира се, най-видните между тях, както и самия им божко, незаконнородения, с отряди нос и шиварени очи. И тъй, той взеде тържествено в столицата, като целият град се стече да го посрещне. Аз го видях тогава как се кълеше на коня си като на добребение. Пръстите му, които държаша издъте, прилича на пръсти на великан, понеже всеки един от тях имаше дебелината и дължината на ръка – толкова зле беа вътрешностите му, а лицето му не беше дължко нито следя от предишния си вид. Така воден, той взеде в оборази с тържествено триумф, след като пребегне през театъра [Хиподромът] пленниците и показа на римците, че силният дух възкресна яврътвици и стремежат към побдвизи побеждава телесното безсилне[22]. Скоро след това измъчваният от болеста император доброволно се отказал от престола, замонашил се и на 10 декември 1041 г. починал[23].

Какво и да се стремят неговите съвременници да го покажат за победител над българите и Петър Делян, очевидно е, че този боканик-император само е събрал плодотвора на една чужда победа – тази на Харалд Хардрати. Обогатил се от плячката по време на похода срещу българите и след оттеглянето от престола на Михаил IV Пафлагон, придобил славата на голям и победоносен пълководец и воин, варяжкит предводител още в началото на есента на 1042 г. напуснал Византия и се установил в двора на киевския княз Ярослав Мъдрия (1019–1054). При него преди това той изпращал накупените по време на византийската си служба богатства. От плячката, която варяжкит вожд заграбил от българските земи, е една сребърна чаша, намерена на остров Готланд (Швеция) и датирана през XI в. По сити и орнаментика тя е сходна с чашата на българския велик жупан Сливин от X в., намерена във Велики Преслав[24]. Предположението за неговото лично участие в руско-варяжкия поход към Константинопол през юни 1043 г.[25] според мен не изглежда правдоподобно. Върнал на Харалдовата служба във Византия били победите, удържани над българите и поради това останала дълго славата му на техен „опустошител“.

В Acta et Passio на св. Олаф краля и мъченика (XII в.) се съдържа легенда за издигането на църква в Цариград, посветена нему. Според нея няколко езически краля нахлул в земята на гръцкия император и в първото сражение удържал победа над неговата войска. Отчаян, императорът се помолил за помощ на „благочестивия мъченик Олаф“. След като удържал победа и се завърнал в Цариград, „той съградил църква в чест на Дева Мария“[26]. По всяка вероятност това е кралка латинска версия на сагата за Нордбрийк, която вече бе разглеждана по-горе. Възможност сагата за битката на варягите срещу езичниците, преди които се обещавал съграждането на храм в чест на св. Олаф, от светската литература преминава в житийната. Тази църковна редакция е била включена през 1170 г. в Passio of archi-

епископа Ейстейн [27]. Съграждането на църква или параклис в чест на Свети Олаф трябва да се отнесе по време на пребиваването на Харалд Хардрати в Цариград [28] и по всяко изглежда, че е станало през 1041–1042 г., непосредствено след потушаването на българското въстание.

Участието на Харалд Хардрати и неговата варяжка дружина в потушаването на въстанието на българите под предводителството на Петър Делян намира отражение в няколко старобългарски историко-апокалиптични съчинения, създадени през XI в. В Българската апокрифна летопис от XI в. се съдържа кратко предание за Петър Делян: „И след това излезе друг цар на име баан, а прозвището му беше Огелум, много красив. Той прие българското и гръцкото царство... И там царува дварсет и осем години и бе посечен от друготемничек на Овче поле“[29]. В друг книжовен паметник от същото столетие – „Видение Данилово“, места на действително са основни сведения на българското въстание – Средец, Гавинница, Велбъжд, Пертон (вероятно Перник) и Струмица и се споменава за укрояване на „русите бради“[30]. В „Лъкуване Данилово“ се извества за жестоките волини – „русите бради“, и подробно се разкриват действията на Михаил каган от българите, който щял да укроти „русите бради“ при Гавинница. По-нататък неговите действия се локализираат на Овче поле, Скопие, Средец, Бояна, Велбъжд, планината Витоша, Солун и Струмица [31]. Още по-показвателни сведения относно връзката на Петър Делян с местата на действието и противопоставянето му на „русите бради“ има в една оригинална българска версия на „Сказание Исаево“: „И през годината на цар Члечин ще излезе тридесет и осмиот цар от Саровата земя на име баан и по прозор Огелум... И като дойде, ще укроти русобрадците и ще отиде в българската земя“. По-нататък действията и сблъсъците му с чуждоземни войски се локализираат на Овче поле, Граво поле, Земун, Перник и Средец. Гибелта му е описана по следния начин: „После ще излезат няколко масичаши от мизар като безсрамни мейоубе и ще отидат на Овче поле с много войска. Тогава цар баан ще отиде на Овче поле, както събере цялата българска войска. Тогава ще се спекат войските на цар баан на Овче поле. И когато майка е видна, тя ще удари сина си, понеже ще бъдат посечени тих хора като полска трева. И хората ще кажат: „О, тежко ми, брате, защото зелена българската земя без остатък. И остана толкова, колкото да се облябне от синята на един дъб“. И след това [цар баан] ще отиде от Овче поле на Едрито поле. И там ще стане много големи сен и много кръв ще се пролее, така че няма да се нарича вече Едрито поле, а ще се прославя като Костено поле. И там ще падне цар баан и с него повече от хиляда души. И хората ще кажат: „О, тежко ми, защото цялата свят миза“[32]. Въпреки че освяването на историческите (буви, обикновено твърде малобройни) от псевдоисторическите мотиви и образи в старобългарската историко-апокалиптична книжнина създава големи затруднения поради редицата напластвания през вековете, може

с увереност да се твърди, че штираните и преразказани по-горе старобългарски стихове от XI в. съдържат в себе си народната легенда за цар Баган-Одеман (Петър Делян) и неговите битки срещу „руските брѣди“ на Харалд Хардрати, чиято жестокост била ужасяваща; тази легенда се вплела в писменния спомен. Не може да не направят впечатление, че Овче поле в Македония е място на главното действие. Може би именно там е станала решаващата битка на българските войстаници срещу византийската армия и включените в нея варжки наемници. Впрочем към едно подобно тълкуване насочват и известията на византийските автори.

Разглеждането на участието на Харалд Хардрати и варжите в потушаването на въстанието на българите от 1040–1041 г. начело с цар Петър Делян (Баган-Одеман) в светлината на византийските, исландско-норвежките и старобългарските извори дава възможност да се установи защо именно през 1065 г. скалдът Тюдодмф Арнорсон нарекул своя конунг „осъществител на българите“. А битката на Овче поле, изглежда, е била една от „осемдесетте събирни битки“, които основателят на Осло е водил преди завръщането си в Норвегия през 1047 г. и възкачването на престола. Бележитият норвежки конунг Харалд Хардрати (1047–1066), основател на столицата Осло, загинал на 25 септември 1066 г. в битката за Анлемия при Стамфорд Бридж на петдесетгодишна възраст. В средновековната историческа памет той останал също и като *Volgata brennir*.

БЕЛЕЖКИ:

[1] Василебощ, В. Г. Варяго-русская и варяго-английска дружина в Константинополе XI и XII ввек. IV. Действительная история Гаральда и его вранов в Константинополе. – Журнал Министерства народного просвещения. СLXXVII (1875), 394–451; March, P. A. Det Norske Folks Historie, II. Oslo 1805, s. 66ff; *Bündel 5 The Last Exports of Harald Sigurdson in Geese Service. A Chapter from the History of the Vikings.* – *Classica of medievalia*, B. 1 (1939), 1–26; *Per Jonas Nordhagen. Harald og Byzans.* – St. Hallvard, XLIV, 3–4 (1966), 129–149; *Howf. St. E. Michael IV and Harald Hardrade.* – *The Numismatic Chronicle*, X. London 1970, 87–197; Совети и рассказы Кезкамена. Сочинение византийского половецка XI века. Подготвила текста, ввеждане, първолю и коментариум Г. Г. Аларина. М., 1972, 590–598.

[2] Аларин, В. И. История на българската държава през средните векове. II. С., 1934, 71–78, 487–489; *Данко-Петков, Г. Юзонавание български земји през XI в. според „Стратегикона“ на Кезкамен.* – Известия на Института за българска история, VI (1956), с. 592 са; *Dagfinn A. Les Normands à Byzance et dans la péninsule des Balkans.* – In: *Vikingen Problems*. Copenhagen, 1970, 202–203; *Стефан, П.* Въстанието на Петър Делян в исландските саги. – *Вестник*, IX, 5 (1980), 41–46; *Базилев, В.* Средновековна България и Скандинавия през IX–XV в. – *Висшето образование, оприванение, състояние*, С., 2001, 41–51.

[3] Писаните автори за българската история (по-нататък ПИВ), VI. С., 1965, 90–91, 94–99, 160, 301–306; Совети и рассказы Кезкамена..., с. 160, 162, 172, 174, 180, 282, 284. Цялостна илюстрация върху въстанието и неговия ход, вж. у Аларин, В. И. История..., II, 41–81; *Данко-Петков, Г.* Петър Делян през поледи на неговите съвременници. – *Исторически преглед*, XXII, 4 (1964), 97–106; *Аларин, Г. Г.* България – Балканя IX–XII векове.

С., 1987, 288–303; *Базилев, В.* *Базилев. История на средновековна България VII–XIV век*. С., 2006, 396–401.

[4] ПИВ, VI, 303–304.

[5] Пак там, с. 95, 160; Совети и рассказы Кезкамена, с. 172, 174.

[6] ПИВ, VI, с. 306.

[7] Пак там, 96–98, 304–306; Совети и рассказы Кезкамена, с. 160, 162.

[8] Совети и рассказы Кезкамена..., с. 160, 162.

[9] *Стефан, П.* Цит. см., с. 45.

[10] ПИВ, VI, с. 305.

[11] Пак там, 305–306; Совети и рассказы Кезкамена, с. 282.

[12] ПИВ, VI, с. 96.

[13] Пак там, с. 306.

[14] Пак там, с. 160. Совети и рассказы Кезкамена, с. 180.

[15] *Corpus poeticum boreale*, ed. G. Vigfusson et F. York Powell, II, Oxford, 1883, 184–185, 353; *Den norsk-isländske skjaldedigtning*, utg. F. Jónson, A. I. Kjöberhnan og Kristiana 1912, p. 329, 355.

[16] *Den norsk-isländske skjaldedigtning*, A. I, p. 370; B. I, 340–341.

[17] *Сара Струтински. Кръг земни*, М., 1980, 402–403, 410; *Morkinskinna*, utg. F. Jónson, Kjöberhnan, 1932, 63–68.

[18] *Fornnysa Stgur (Magnusar konungsgædd, Haralds konungs Haradrada ok sona Harald)*, utg. Th. Hinn. Karptmannrahlin 1831, 144–148; *Antiquités russes d'après les monuments historiques des Islandais et des anciens Scandinaves*, ed. C. C. Rafn. Copenhagen, 1852, 31–34.

[19] *March, P. A. Kröniker under søgler om vore Kongesagers Fremstilling*, I. Oslo, 1873, s. 519 ff.; *Василебощ, В. Г.* Совети и рассказы византийской истории XI века. – Журнал Министерства народного просвещения, ССХVI (1883), с. 149 са., 330–342.

[20] По превода у *Стефан, П.* Цит. см., 42–44 с някои допълнения и отправки.

[21] Пак там, 45–46.

[22] ПИВ, VI, с. 99.

[23] Пак там, с. 306.

[24] *Делчев, Т.* За един гърмел на чашата на Сивия журнал от Преспа. – *Археология*, VII, 1 (1966), 31–37.

[25] Совети и рассказы Кезкамена..., с. 597.

[26] *Acta sancti Olavi regis et martyris.* – In: *Monumenta historica Norvegiae*, I, 135–136; *Вж. Моманкова, Е. В.* *Кръг са. Осла в Новгород и Константинополе.* – *Византийски времена*, 56 (81), 1995, с. 104 са.

[27] *Сидрат К. Harald Hardrade: his Expedition against the Pechenegs.* – *Balkan Studies*, XXI (1980), 385–401.

[28] *Петков-Данков, В. А. Матеева. Историко-географичната манията на Византия и в средновековна България*. С., 1996, с. 158.

[29] Пак там, 118–120.

[30] Пак там, 125–127.

[31] Пак там, 167–172; *Базилев, А.* Наблюдения върху извлия старобългарската историко-апокалиптична творба от X–XI в. – *Старобългаристика*, XX, 1 (1997), 105–106.

[32] *Петков-Данков, В. А. Матеева.* Цит. см., с. 160, бех. 19.